

ФОЛЬКЛОРНО-МОВНІ ЕЛЕМЕНТИ В "ЕНЕЇДІ" І.КОТЛЯРЕВСЬКОГО: НА МАТЕРІАЛІ ОПИСУ ЩИТА ЕНЕЯ

У розвідці на матеріалі опису щита Енея розглядаються питання фольклоризму мови "Енеїди" І.П. Котляревського. У мові фрагмента органічно переплелися різні мовні елементи – фольклорні та літературні за походженням, діалектні та літературної мови, церковнослов'янські та власне українські.

The article deals with the problem of folklore sources of the language of I.P.Kotlyarevskyj's "Aeneid", on the material of the description of Aenej's shield. There are different linguistic elements, such as folklore and literary by origin, dialectic and literary language's, Church Slavonic and Ukrainian, integrally got mixed up in the language of this fragment.

Метою пропонованого допису є розгляд одного з мовних аспектів того явища, що його відомий дослідник творчості автора "Енеїди" М.Т.Яценко назвав "зовнішніми проблемами фольклоризму української літератури"¹. Йдеться про використання в українській літературній мові елементів мови фольклору. У фрагменті, де описується щит Енея, органічно переплелися різні мовні елементи – не лише фольклорні, а й церковнослов'янські, діалектні тощо. Дозволимо собі навести ці рядки.

На щиті, в самій середині,	Вокруг же щита на
Під чернь, з насічкою	заломах
золотой,	Найлуччі лицарські діла
Конала муха в павутині,	Були бляховані в
Павук торкав її ногой.	персонах
Поодаль був малий	Іскусно, живо, без числа,
Телешик,	Котигорох, Іван царевич,
Він плакав і лигав	Кухарчич, Сучич і
кулешик,	Налетич,
До його кралася змія	Услужливий Кузьма-
Крилатая, з сім'ю	Дем'ян,
главами,	Коцій з прескверною
З хвостом у верству,	ягою
страшна, з рогами,	І дурень з ступою новою,

А звалася Жеретія.

І славний лицар
Марципан.²

Як бачимо, в описі щита Енея на відміну від Вергілія, який зобразив найвидатніші постаті та сюжети із майбутньої історії майбутньої римської імперії, І.П. Котляревський “кидає оком” в минуле, звертається до спадщини національного казкового епосу й називає тут сюжети й персонажів популярних за його часів казок різних видів – про тварин, чарівних, новелістичних і легендарних. Разом з ними просякають у мову художнього твору елементи мови фольклору. Підкреслимо, що не мови загальноукраїнського фольклору, – адже істотно різняться західний і східний варіанти, особливо за часів створення цього блискучого перелицьованого “рімейку”, до того ж існує й таке утворення, як фольклор діаспори³, – а фольклорного наддніпрянського койне (далі ФНК). Мовним джерелом для І.П. Котляревського в цьому фрагменті виступала не тільки мова прози ФНК – “муха в павутині”, “змія крилатая”, “Котигорох”, “Іван-царевич”, але й поезії – т. зв. *chante-fable* (пісня-казка) – пісеньок, які з’являються в прозовому тексті чарівної казки, виконуються “лише під час оповідання казки, а за її межами й незрозумілі”⁴. Так, наприклад, пояснення для незрозумілих рядків: “Поодаль був малий Телешик, Він плакав і лигав кулешик” знаходимо в українській казці зі збірника О.М. Афанасьєва:

“Люлі, люлі Тельпешіку!
Зварю тобі кулешику –
І ячного, і смачного,
Явсяного, прасяного”⁵.

Казки, як відомо, відносяться до прозових жанрів фольклору, а у прозі більше, ніж у поезії відчутні діалектні відмінності. Тим більше вражає, як природно співіснують у тексті І.П. Котляревського слова літературної мови поруч із “фольклоризмами”⁶ (“Телешик”, “кулешик”) та діалектизмами (“лигав”). Може це відбувається тому, що в основу нової літературної мови було покладено саме полтавсько-київський діалект?

Окрему проблему становить: що саме вважати еталоном літературної мови “Енеїди” Котляревського – стилістично нейтральну з позиції кодифікації кінця ХХ – початку ХХІ ст., чи мову попередників Котляревського – стару літературну мову? Якщо сучасну, то “тим складніший філологічний апарат потрібний для розуміння асоціативних зв’язків – особливо якщо аналізується

пам'ятка минулої епохи, коли те, що сучасникам здавалося зрозумілим, звичним, звичайним, тепер не завжди відомо навіть фахівцеві”⁷. Так, чи були для сучасників зрозумілими без контексту слова “Кухарчич”, “Сучич” і “Налетич” – вірогідно, імена героїв чарівної казки, народжені внаслідок “чарівного зачаття” – від з’їденої їх матерями чарівної риби – цариця з’їла рибу, кухарка вилизала миску, собаки кинули кістку. Сучасному читачеві їх треба тлумачити навіть “в обрамленні” загальновідомих “Котигороха” та “Івана-царевича”.

Органічно вплітаються в контекст фрагмента й церковнослов’янізми “прескверною”, “главами”. До речі, “змія Крилатая, з сім’ю главами, З хвостом в верству, страшна, з рогами...” – це алюзія з Апокаліпсису, там є саме “седмиголовий змій”. Чи не цей зв’язок хотів підкреслити автор, використовуючи неповноголосну форму “главами”?

Не можна не звернути увагу на групу слів, які сприймаються як русизми, але, цілком можливо, що наприкінці ХУІІІ ст. такими не видавалися: “вокруг”, “поодаль”, “іскусно”, “найлуччі”, “чернь” тощо. Як бачимо, у Котляревського всі ці різнобарвні мовні елементи досить органічно переплітаються і гармонійно співіснують.

Чому ж автор обрав саме цих персонажів народних казок? Порівняймо з першоджерелом. У центрі щита в описі Вергілія – символ Риму:

Й матір-вовчицю він там зобразив, що у Марса в печері
Зелом порослій лежить, – до сосків припадаючи разом,
Граються двоє хлоп’ят і ссуть свою матір безстрашно.
Шию свою зігнувши дугою, вона тих хлоп’яток
Лиже по черзі і так їх тільця язиком виправляє⁸.

В “Енеїді” М.П. Осипова, російській травестії, що виступала як безпосередній зразок для І.П. Котляревського, це левиця, котра
Как добрая телица,
Вся изогнувшись дугой,
Ребят питала двух сосцами”⁹.

Чи не є уведення Сучича й Налетича до пантеону українських казкових героїв натяком на засновників Риму – Ромула й Рема, вигодованих вовчицею?

Але не Сучич і Налетич у центрі щита, вони “вокруг же щита на заламах”. А “На щиті в самій середині”, підкреслено в центрі уваги, несподівана, на перший погляд, пара: муха й павук.

Сюжет цієї казки відомий – муха покохала підступного павука й кинулася до нього в обійми. Happy end у цій казці не настає. Котляревський навмисно зосереджує увагу на цій красномовній групі. Як можна здогадатися, маємо тут алегоричне зображення подій, що відбувалися в Україні у ХУІІІ ст. Котляревський, інтелігентна, високоосвічена людина напевне не відчував ворожості до російської культури, але він не міг не бачити того, що робив імперський уряд із українською культурою. Один указ 1720 року¹⁰ чого вартий!

Першим після цієї зловісної зооморфно-символічної картини країни “поодаль” згадується “малий Телешик” – надія на славетне майбутнє. Це ніхто інший, як герой чарівної казки Івасик-Телесик. Саме ним розпочинається галерея казкових змібборців: Котигорох, Іван-царевич, Кухарчич, Сучич, Налетич, Кузьма-Дем’ян. Івасик-Телесик не випадково очолює цей славетний ряд. Його образ також асоціюється зі вчасною появою гусей-рятівників. У тексті М.П. Осипова згадки про них нема. Але у Вергілія зустрічаємо:

Свіжою стріхою їжилась Ромула царська домівка.

Срібний гусак літав там у снігах золотосяйних

І сповіщав, що галли надходять, що вже на порозі”¹¹.

Правомірною у вищенаведеному переліку героїв є згадка про “услужливого Кузьму-Дем’яна”. “Це ніхто інший як св. Козьма і Дем’ян, святі цілителі, що стали героями популярної української казки про змібборство: у казці “Іван Пополов” це чудесні ковалі, що вбили страшну зміїну”, інколи в переказах це божий коваль Козьма-Дем’ян. Отже, “поява християнського героя Кузьми-Дем’яна в казковому сюжеті є ознакою глибинного проникнення християнської ідеології”, оскільки в своїй основі казки – язичницькі. У цьому “важлива прикмета національної специфіки української чарівної казки: як і в казках більшості народів Західної Європи, вона зазнала відчутного впливу християнської легенди”¹².

У вищезгаданих рядках ми можемо спостерігати поступове зниження: від сумної алегоричної картини у масштабах країни до зображення героїв “шляхетного” походження – Іван-царевич (відповідник до Ромулідів) – зразок досягнення найвищого успіху”¹³, а далі героїв “нешляхетного” походження – Кухарчич, Сучич, Налетич, Кузьма-Дем’ян (подібно до Вергілієвих Тарквінія та Кателіни, названих і в М.П. Осипова), проте справжніх героїв-змібборців, таких, що “самі себе створили”. Цей ряд переривають

специфічні місцеві потвори – за аналогією до латинських фурій – “Кошій з прескверною ягою”. Продовжується галерея образів ще шаблем нижче. Це “дурень з ступою новою” (яка є аналогом “писаної торби” приказки), а може, навпаки, це тільки етикетне самоприниження. Тоді трохи несподіваним є завершення – “і славний лицар Марципан”. Логічно напрошується здогадка, що це – персонаж ще більш блюзнірський, ніж “дурень”. Інакше порушується скалярність цієї галереї “від великого до смішного”. Гіпотетично можна припустити, що за ім’ям персонажа лубочного рицарського роману приховується алюзія на казкового Колобка, особливо якщо опертися на тлумачення цього антропоніма у словниках (марципан – “родь пирожнаго”¹⁴) і йти за логікою названого вище поступового зниження.

Не можна не звернути увагу на цікаву рису хронотопу “Енеїди” Котляревського – дистанційоване ретроспективне зображення на відміну від Вергілія, який змальовує майбутнє:

Саме на ньому володар вогню, у **пророцтвах умілий**,
Знаючи будучність, вирізьбив славні діла італійців,
Римські тріумфи і ціле потомство прийдешне, що вийде
З роду Асканія, й війни, що будуть, одна за одною”¹⁵.

Причому цей зворотній плин часу в Котляревського має подвійну структуру: з одного боку – дистанція чимала, бо змальовуються давноминулі події (“за Хмеля-царя”, “давно-давно”), а з другого – сюжет казки про муху й павука (коли, зрозуміло, прийняти наше тлумачення) містить натяк на події, що відбувалися за покоління до народження автора, а то й на його пам’яті. Виглядає закономірним, що в той час, як Вергілій використовує граматичні форми дієслів майбутнього часу, І.П. Котляревський – минулого часу, не звертаючись до природного тут “теперішнього історичного”. Чи не під впливом казкового “Жив-був...”?

Отже, у фрагменті опису щита Енея в травестії І.П. Котляревського органічно переплелися різні мовні елементи – фольклорні та літературні за походженням, діалектні та літературної мови, церковнослов’янські та власне українські. Такий сплав можна спостерігати не лише на мовному, а й на світоглядному (християнство та язичництво – адже казки наші переважно язичницькі) і сюжетному рівнях.

¹Яценко М.Т. На рубежі літературних епох.: "Енеїда" Котляревського і художній прогрес в українській літературі. – К., 1977. – С. 63; ²Котляревський Іван. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. – К., 1982 – С. 144–145; ³Див., зокрема: Фольклор українців за межами України. Зб. наук. ст. – К., 1992; ⁴Росовецький С.К. Український фольклор. (Рукопис). – С. 353; ⁵Афанасьєв А.Н. Народные русские сказки. Изд. 3, доп. / Под ред. А.Е. Грузинского. – М., 1897. – Т. 1. – № 62. – С. 93; ⁶Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К., 1987. – С. 222–226; ⁷Мурьянов М.Ф. Поетика старославянизмов // Сравнительное изучение литератур. Сб. ст. к 80-летию акад. М.П. Алексеєва. – Л., 1976. – С. 12; ⁸Вергілій Публій Марон. Енеїда. В дванадцяти книгах / З латинської переклав Михайло Білик. Переклад звірив і зредагував Борис Тен. – К., 1972. – С. 189; ⁹Осипов Н.П. Вергилиева Енеида, вывороченная на изнанку // Ирои-комическая поэма. – Л., 1933. – С. 511; ¹⁰Див.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К. – Львів, 1913.– С. 423; ¹¹Вергілій Публій Марон. Енеїда. – С. 190; ¹²Росовецький С.К. Значч. праця. – С. 352; ¹³Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М., 1995. – С. 202; ¹⁴Грінченко Б. Словарь української мови К.. – 1908. – Т. 2. – С. 407. Пор.: Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып. 9. (М) – М., 1982. – С. 32; ¹⁵Вергілій Публій Марон. Енеїда. – С. 189.

Т.М. Волошина, пошукувач

АФІКСАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ КІБЕРНЕТИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Аналізуються продуктивні процеси в сучасному національному термінотворенні.

The productive processes in modern national formation of the terms are analyzed.

Створення нових термінів та способи їх відтворення у національній мові одна зі специфічних проблем сучасного термінознавства. Специфіка полягає, перш за все, в тому, що йдеться про мову науки, тобто мову для спеціальних цілей – підмову у системі літературної мови. Саме цю підмову представляють галузеві термінології. На специфіку використання способів словотвору у термінологіях вказують також ознаки терміна, що відрізняють його від загальноживаного слова: 1) термін – це мовна одиниця особливого різновиду літературної мови, тобто мови науки; 2) термін – номінація спеціального об'єкта чи поняття; 3) термін обов'язково має дефініцію, за допомогою якої якомога точніше відображається